

Két fontos névtörténeti segédkönyvről

1. Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Összeállította ÖRDÖG FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. [2003.] 957 lap + CD-melléklet. —
2. MEZŐ ANDRÁS, Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 40. Bp., 2003. 546 lap

1. Két jeles kutatónk, ÖRDÖG FERENC és MEZŐ ANDRÁS szinte egy időben jelentkezett 2003-ban egy-egy vaskos névtudományi segédkönyvvel. Az egyik egy rég várt, régóta nélkülözött mutató, a másik egy speciális lexikon. Mint a bevezetőkből megtudjuk, akár kutatási „melléktermékek” is tekinthetnénk őket, hisz Ördög Ferenc eredetileg a XVII—XVIII. századi családnevek

vizsgálatának segédletéül, Mező András pedig „A templomcím a magyar helységnevekben (11—15. század)” (Bp., 1996.) című monográfiája háttéranyagaként állította össze könyvét. Mindketten tudatában voltak azonban annak, hogy az ilyen művek csak hosszú távon térítik vissza a beléjük fektetett sok munkát, és akkor töltik be maradéktalanul hivatásukat, ha minél több tudományterület művelőjéhez eljutnak. A névtan közismerten az a diszciplína, amely képes integrálni a legkülönbözőbb kutatási ágakat a nyelvészettől kezdve a történettudományon, néprajzon, művelődéstörténeten, település- és népiségtörténeten, földrajzon, növény- és állattanon át egészen a vallástörténetig. Bátran nevezhetjük tehát az ismertetendő munkákat névtani segédkönyveknek, jóllehet bármelyik érintett tudományterület magáénak vallhatja őket. Feltehetőleg ez a „közhasznúság” is szerepet játszott abban, hogy mindkét művet sikerült rangos kiadónál megjelentetni: a Csánki-mutató az Akadémiai Kiadó gondozásában, a patrocíniumok lexikona a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) sorozatában látott napvilágot. A munkálatoknak a magyar államalapítás és a kereszténység felvételének ezer éves évfordulója is sajátos aktualitást, nyomatékot adott (vö. ÖRDÖG i. m. 4). A nemes célok megvalósítását különböző alapítványok is támogatták.

2. A magyar középkorkutatás és névtörténet egyik legismertebb és legtöbbet forgatott forrásműve CSÁNKI DEZSŐ torzóban maradt, de így is monumentális könyve, a „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” (I. 1890., II., 1894., III. 1897., V. 1913. — a IV. kötet FEKETE NAGY ANTAL munkája 1941-ből). Kész csoda — gondolhatná az olvasó —, hogy több mint egy évszázadnak kellett eltelnie Csánki kinyilvánított szándéka óta ahhoz, hogy a történeti földrajz zömét kitevő helynévanyagról szakszerű és alapos mutató készüljön. Kézbe véve azonban a súlyos, közel ezer lapos, apró betűkkel szedett regisztert, már a terjedelem alapján is sejthető, hogy komoly, embert próbáló vállalkozásról van szó. Ha pedig elolvassuk a mutató élére illesztett tájékoztatót, meggyőződhetünk róla, hogy nemcsak a régi helynevek egyszerű betűrendbe szedését végezte el a szerkesztő. Az alaplírási címszavainak, utalószavainak, okleveles adatainak, illetőleg a legkülönbözőbb fejezetekben (pl. megyék, várak, városok, birtokosok bemutatásában, sőt a törzsszövegekhez illesztett lábjegyzetekben) felbukkanó névelőfordulásoknak egymásra vonatkoztatott és a tipográfia által is minősített közzétételét kapjuk lexikográfiai jól átgondolt formában. Látni való, hogy Ördög Ferenc nem először fogott bele mutató készítésébe: ha csak hatalmas zalai személynév-monográfiáira vagy az országos helynévgyűjtő mozgalom keretében megjelent számos megyei és járási adattár szakmai irányítására, kiadói, szerkesztői, ellenőrző munkájára gondolunk, sokakkal egyetértésben kijelenthetjük, hogy a legmegfelelőbb szakemberhez, a legjobb kezekbe került a Csánki-mutató kivitelezése. A szakmai csúcsteljesítményt a mondottakon kívül két kiváló nyelvész, illetőleg történész, (az időközben elhunyt) Kiss Lajos és Kristó Gyula akadémikusok lektori és tanácsadói munkája garantálta. Kiss Lajos arra is vállalkozott, hogy előszót írjon a könyvhöz. Ebben Ördög Ferenc munkájának méltatásán túl bemutatja Csánki (és Fekete Nagy) történeti földrajzában a keletkezéstörténetét és szerkezeti felépítését.

Az előszó után az „Útbaigazítás a helynévmutató használatához” című fejezet következik, amelyből többek között kiderül, hogy a leggyakoribb kategórián, a helyneveken kívül milyen névfajták kerültek még a mutatóba (pl. vízrajzi, domborzati, dűlőnevek, útnevek, tájnevek, járásnevek, nagyobb birtoktestek, várak stb. nevei). A mutató tartalmának körvonalazása után a szerkesztő a szócikkek szerkezeti felépítését ismerteti 18 pontban. Az ismertetés természetesen nem tekintheti feladatának e 18 tétel sorra vételét, meg kell elégednie néhány fontos részlet kiemelésével.

A történeti földrajz címszavait a mutató félkövér nagybetűvel közli, utána zárójelben a megyére utaló rövidítés, majd a kötet- és lapszám következik. (A vármegyék nevének rövidítéseit és ezek feloldását tartalmazó betűrendes lista a 16—7. lapon található.) A mellékalakok mint utaló címszók álló félkövér szedésűek és a nagybetűs címszókra utalnak, ez utóbbiak locusával együtt. A betűhű forrásadatok dőlt szedéssel kerültek a mutatóba, és ugyancsak a följük rendelt címszóra utalnak, annak locusával együtt. A Csánki által jelzett mai (értsd: Csánki korabeli) helynévalakok

dőlt félkövér tipográfiával vannak kiemelve és ugyancsak valamely nagybetűs — a középkori alakból származtatott — címszóra utalnak. Névhomonímia esetén kis a), b), c) stb. betűjelzések választják el a különböző denotációjú lexémákat, illetőleg a később rögzült jelzői előtagok felsorolása segít a tájékozódásban. Hasznosak az egyéb minősítő megjegyzések is, például pusztá, folyó, monostor, vár stb., az utóbbit a névhez indexként tapasztott kis v betű jelzi. A Csánki-műben, illetőleg a mutatóban használt földrajzi köznevek jegyzéke rövidítésük feloldásával a 18—20. lapon olvasható. Minden köznév mellett német nyelvű megfelelő is található. Ez és a tartalomjegyzéknek, fejezetcímeknek, valamint az előszónak és a tájékoztató egységnek a német fordítása a kötet szélesebb körű, a nemzetközi tudomány igényeire is figyelő alkalmazását segíti.

Csánki történeti földrajzának el nem múló népszerűségét jelzi, hogy a művet az Állami Könyvterjesztő Vállalat 1985-ben reprintben újra megjelentette. Az izléses és erős kötésű, fekete műbőrbe öltöztetett kötetek igazi sikerkönyvnek számítottak nemcsak a tudományos kiadványok piacán, hanem a művelt közönség körében is. A mutató — igazodva a reprintben megújult alapműhöz — annak küllemét és méreteit vette át. (Itt teszek említést arról a 2002-ben az Arcanumnál kiadott CD-ről is, amely Csánki és Fekete Nagy művét tartalmazza digitális adathordozón, térképmelléklettel, igen széles körű számítógépes keresési lehetőséget kínálva. Mind a CD-nek, mind a nyomtatott Ördög-féle mutatónak kisebb hiányossága, hogy mai, Csánki óta megváltozott helynévformákat nem tartalmaz. Például *Nagykörű* névalak egyikben sem található, tehát a kutató ügyességére és tájékozottságára van bízva, hogy a keresőmezőbe *Nagy-Kürű*, *Kürű(-monostora)* stb. változatokat írva gépi találatra leljen. Vannak azonban ennél bonyolultabb esetek is. Talán egy új kiadás majd erre az igényre is figyelni fog.)

Ördög Ferenc segédkönyve szemléjének végére érve hadd hívjam fel a figyelmet néhány aprónak tűnő mozzanatra. Aki a 4. lap impresszumát gondosan áttanulmányozza, a támogatók között több zalai intézményt, Ördög Ferenc szűkebb pátriájának önzetlen tudománypártfogóit is felfedezheti, akik anyagilag vagy egyéb formában támogatták a vállalkozást. A háttérintézmények között található a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke is. — Csánki monográfiaja még további feldolgozatlan témákat kínál, például a benne foglalt személyek, illetve személynevek mutatóját. Kívánjuk, hogy Ördög Ferenc és segítői ezt is mihamarabb a tudomány asztalára tegyék.

3. Mező András, a nyíregyházi tanárképző főiskola tanára akadémiai doktori disszertációját a templomcímekből alakult középkori helységnevek monografikus feldolgozásából írta. A nagy szakmai elismerést és sikert aratott munkát 1996-ban sikerült megjelentetnie. Akkori könyvének fő céljairól új lexikona bevezetőjében (7) többek között így emlékezik meg: „templomaink titulusából ... keletkezett településneveink nyelvészeti, művelődéstörténeti, azaz névtani elemzését végeztem el. ...szóltam a titulussal rendelkező és a helynévadásban szerephez jutó egyházi építményeink típusairól (kápolnák, plébániaegyházak, kolostor- és ispotálytemplomok), szerepükről a települések életében, a templomcímek megválasztásának motívumairól stb. Bőségesen idéztem olyan templomnévi adatokat is, amelyekből nem vált helységnev... Nem került sor az azonos alakú (pl. *Erzsébet*¹ ~ *Erzsébet*³), illetőleg az ugyanazon névadóhoz kapcsolódó eltérő patrocíniumok szétválasztására...” Az új könyv céljai tehát részben az előző folytatásaként körvonalazódnak: „A jelen munkának részben az említett, az eltérő célból szükségszerűen adódó hiányok pótlása a feladata, részben pedig a magyar névtan figyelmének kiterjesztése a jelenlegitől jelentősen különböző egykori templomneveinkre, egyúttal célszerű rendbe állított adatok biztosítása a középkorra vonatkozó művelődéstörténeti vizsgálataink számára” (uo.).

Mielőtt a szerző a névtár és a szócikkek felépítésének bemutatására térne, körvonalazza a *patrocínium* terminus technikus tartalmát. Mint leszögezi, e szakszót összefoglaló értelemben használja, amely adott esetben jelenthet templomnevet, templomcímet, kápolnacímet, kolostorcímet, sőt vonatkozhat oltárnévre vagy ispotálymegnevezésre is. (A mellékoltárok nevei sem maradtak ki az anyaggyűjtésből!)

A névtár lexikonjellegű. A patrónusok, névadó szentek betűrendje szerint sorolódnak egymás után a szócikkek, közel félezer oldalon. Bevezető részükben tömör összefoglalás olvasható az érintett szentekről, bibliai személyekről. A szócikkeken belül ismét a betűrend szerint azoknak a településeknek a neve található, amelyek területén az adott patrocínium lokalizálható. A helységnévvé vált patrocíniumok saját belső számozást kaptak. Az egyes települések megtalálását a mű végére illesztett helységmutató (499—546) segíti. Itt a lapszám helyett a patrocíniumra és a megyére történik utalás, a patrocíniumok nyitólapja viszont a tartalomjegyzék alapján lelhető meg.

Konkrét példán folytatva a vizsgálódást: A helységmutató 525. lapján a megfelelő betűrendi helyen kiderül, hogy a kiszemelt település, Nagykörű a középkorban templomos hely volt, és (későbbi közigazgatási besorolásától eltérően) Heves megyéhez tartozott, a további részletek pedig a Mária Magdolnának ajánlott templomok szócikkei között olvashatók. Miután ezt a 250. lapon megtaláltuk, a következő lexikonrészlethez jutottunk:

***Nagykörű**, Heves vm.: 1334—5: [sac.] de *Kurev*, *Kuun*, *Keurev* (Vat. 1/1: 336, 342, 358); 1842: Eccl. Ad S. Mariam Magdalenam. ... Par. ext. jam 1332 (USE. 145).

Vagyis a pápai tizedszedők feljegyzései alapján már 1334—5-ben említik a település papját. A falu nevét ezek a dokumentumok *Kurev*, *Kuun* (ez az eredetiben rontott forma), *Keurev* alakban rögzítették, tehát nem patrocíniumi helységnévről van szó. A templom védőszentjének első említése — Mező András gyűjtésében — az „Universalis schematismus...” című könyvből (1842) adatható. A mai templomot azonban az újkorban építették, így patrocíniumának visszavetítése a középkorra bizonytalan (erre utal a csillag a szócikk élén). A rövidítések feloldása a 9—25. lapon található, két szakaszban: 1. Irodalom, 2. Egyéb rövidítések és jelek. Mindezek lehetőség szerint a már korábban elterjedt formákat követik, azon belül pedig a szerző a rövidebbeket részesíti előnyben.

A szócikkek nagy része azonban jóval bővebb adatolású, a névtanon messze túlmutató információkkal, főleg vallástörténeti, építészettörténeti, régészeti vonatkozásokkal gazdagon kiegészítve. Ez a könyv is, mint a szerző többi alkotása, széles látókörrel, nagy anyagismeretről, filológiai igényességről tanúskodik; a magyar névkutatási hagyományok méltó folytatója és nemzetközi színvonalú reprezentálója. A segítséget nyújtó tudósok közül MEZŐ ANDRÁS kettőt név szerint is megemlít: NÉMETH PÉTER történészt és ÖRDÖG FERENCet. Az ismertetett mű — akárcsak a Csánki-mutató — a különböző tudományok és művelőik együttműködésének is szép példája.

JUHÁSZ DEZSŐ